

УДК 821.162.3'37'373.6

ДИНАМІКА В СЕМАНТИЦІ ТЕРМІНА *IDEOLOGIE* (на матеріалі чеської мови)

Надія ЛОБУР

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра слов'янської філології,
бул. Університетська, 1, 79000 Львів, Україна
тел. (0038 032) 239 47 70, e-mail: lobur.nadia@gmail.ua

У статті на матеріалі тлумачних, філософських словників чеської мови різних періодів розглянуто зміну значення філософського терміна *ideologie*, семантичні трансформації в його структурі. Аналіз сполучуваності лексеми *ideologie* дає можливість простежити зміну вектора оцінки на шкалі суспільних цінностей лінгвокультурної спільноти.

Ключові слова: філософська лексика, семантика, динаміка значення, тлумачний словник, термін, деструктуризація значеннєвої опозиції, деархаїзація лексики, деїдеологізація, семантичні трансформації.

Проблема динамічних змін у лексичному складі слов'янських мов була предметом наукових зацікавлень мовознавців. Ця проблематика частково проаналізована у працях зарубіжних та українських учених (Вежбицька А. [1], Дуліченко А. [2], Єрмакова О. [11], Костомаров В. [3], Салата І. [5], Марковський А. [10], Главсова Я. [7], Філіпец Й. [8]).

Лексична система національної мови – надзвичайно чуттєвий індикатор суспільних змін. Соціальні чинники найбільшою мірою впливають на лексико-семантичну систему мови, тому саме вона зазнає найсуттєвіших трансформацій у складні історичні періоди розвитку суспільства. Формування і функціонування філософської лексики безпосередньо пов'язане з розвитком суспільних понять, які, своєю чергою, відображають процес розвитку суспільства і розвиток його світоглядних принципів. Філософська лексика, яка бере свій початок з глибокої давнини, чи не найбільше зазнає змін у лексичному значенні впродовж “життя” мови. Зміни в лексичній семантиці філософської лексики кожної національної мови особливо активізуються на рубежі соціальних криз, зміни суспільно-політичних формацій.

Заслужовує на увагу аналіз семантичних процесів у філософській лексиці чеської мови та термінології як її складової. Хоча філософській лексиці, в основному, притаманний інтернаціональний характер (процеси суспільного розвитку відзначаються певною подібністю у більшості народів), все ж у кожній національній мові вона має свою функціональну специфіку.

Розглянемо динаміку зміни лексичного значення терміна *ideologie* на матеріалі чеської мови. Головним матеріалом аналізу слугували філософські, тлумачні словники чеської мови різних періодів. Тлумачний словник є одним з найважливіших способів опису лексичної системи мови. Для лексикографічної інтерпретації характерний комплексний аналіз, доказовість твердження, певна ілюстративність, що є відбитком світоглядної картини етнонаціональної спільноти на певному етапі її розвитку. Сучасний

“словник – це моментальний знімок мови, що постійно поновлюється і рухається” [5: 9]. У словнику відбивається взаємодія статичної й динамічної мови, синхронії й діакронії. Тлумачні словники відіграють важливу роль у відображенні глибоких змін, що відбуваються в лексиці національної мови. Саме тлумачні словники з наведеним у них ілюстративним матеріалом дають можливість осмислити активні процеси в лексиці, що є відображенням соціальних змін у суспільстві, змін ідеологічних настанов та орієнтирів етнокультурного соціуму.

Філософський словник чеської мови так визначає термін *ideologie*:

1. *pův. způsob myšlení, jenž za jediný legitimní pramen všech idejí a všeho poznání považoval pozorování objektivizovatelného světa* [9].

У такому значенні цей термін ввів в обіг на поч. ХІХ ст. французький філософ А. Л. К. Дестю де Трасі. Значення перемістилося до негативного на шкалі суспільних цінностей завдяки Наполеону Бонапарту, який ідеологами називав своїх опонентів, не здатних до корисної практичної діяльності. Тлумачні словники (1935–1937, і 1960 років) зі стилістичним маркером (*neodob, často peior.*) зазначають *abstraktní spekulace jen teoretická a odtržená od skutečnosti – Žádná ideologie, ale život, zaplat' Pánbůh!* [12: 1105].

Значення у слові *ideologie* набуло позитивного відтінку вже в працях “вождя світового пролетаріату” Леніна, який ввів поняття *ідеології* в категорію *наукової ідеології*, визначивши, що лише марксизм і ленінізм є такою:

U Lenina se nachází pozitivní pojem ideologie. Vědeckou je ideologie proletariátu a staví se proti buržoazní ideologii. Odpovědnou úlohu v boji proti buržoazní ideologii mají pracovníci marxizmu-leninizmu [1: 32]; *Do této rozdrobené doby vnika komunistická ideologie jako pevný hrot!* [12: 1105].

На тлі таких прикладів простежується чітка опозиція *ideologie proletariátu* та *buržoazní ideologii*. Ці словосполучення вступають в антонімічні зв'язки, позаяк антонімами за денотатом були *proletariát* та *buržoa*. Тлумачний словник чеської мови (1935–1937) зазначає цю антонімію: *buržoa – stoupenec nesocialistické strany politické, odpůrce socialismu (op. socialista, dělník, proletář). Sociální demokrat je nám milejší než nadutý mladočeský buržoa* [12: 219].

Твердження про те, що філософська лексика найбільше зазнає ідеологізації, яскраво ілюструють тлумачні словники певних періодів. Якщо у словнику чеської мови, виданому у 1935–1937 роках, лише: *ideologie marxistická, materialistická i komunistická třídní ideologie; ideologie se obecně chápe jako jeden ze základních pilířů komunistické moci*, то у словнику (1960) розширено сполучуваність в напрямку *панівних на той час поглядів: socialistická, demokratická, revoluční*. Прикметники *socialistický, demokratický, revoluční* довгий період були синонімами за денотатом. Так їх визначали словники. Хоча в сучасних текстах простежуємо тенденцію до протиставлення цих означень. Ще в двадцять років така опозиція сприймалась як нонсенс: адже соціалісти проголошували себе демократами. У середині дев'яностих років ці лексеми зберігають очевидну опозицію. Тобто деструктується значеннєва опозиція *socialist – demokrat – revolucionář*.

У поняття *ideologie* з огляду на етапи розвитку суспільної свідомості щоразу вкладаємо нові знання. У термінології кожної нової (чи наступної) світоглядної системи значення слова *ideologie* змінювалось, але зазначимо, що всі три зафіксовані зміни були *ідеалізованими*, тобто щоразу проходив процес переідеологізації лексеми. Матеріал чеського мовного корпусу (визначений з 90-х років) ілюструє нам такий процес зміни значення: панівна світоглядна система соціалістичного устрою зникає, сама лексема *ideologie*, яка активно функціонувала у мові, *деідеологізується*. Характерна сполучуваність слова *ideologie* змінює вектор на шкалі суспільних цінностей від позитивного до негативного. Про це свідчить вже сама сполучуваність вказаної лексеми:

Je zřejmá úplná diskreditace liberální ideologie; Fašistická ideologie vychází z nacionalismu; Komunistická strana a její ideologie. Stačí? Stačí. Dokonce; Bratrovraždná generace ateistické vědecké ideologie marxizmu; Komunistická ideologie byla utopistická; Dědictví hrůzné komunistické ideologie; Zločiny spáchané ve jménu komunistické ideologie; Komunistická ideologie se stejně jako ideologie nacistická rozhodla kulturu a tvořivost zadupat co nejbrutálněji do země.

Найновіший філософський словник чеської мови пропонує “*neutralní pojetí, které se vyznačuje širším chápáním ideologie jako souboru víceméně kohrentních idejí, od něhož se pak odvíjí konkrétní praxe*” [9: 2002]. Натомість у негативному значенні словник трактує *ideologie jako uzavřený systém politického myšlení, které si nárokují monopol na legitimaci a interpretaci sociální a politické skutečnosti* [9: 2002]. Формулювання цих визначень свідчить про розширення семантики терміна *ideologie* на сучасному етапі: від *закритої системи політичного мислення до сукупності більш-менш конкретних ідей, що мають реалізацію в практиці*.

На перший погляд, можна сказати, що все це лише сфера лексикографії, зміст понять був незалежним від словникових тлумачень. Але саме ці тлумачення фіксувались у свідомості людей, формуючи у такий спосіб світогляд народу.

З процесом ідеологічної переорієнтації спостерігаємо зміну семантичної структури слова. Досить переконливо ілюструють цей процес останні тлумачні словники і публіцистичні тексти. Найбільш гнучким з цієї точки зору традиційно вважають публіцистичний жанр усної та писемної мови, який синхронно реагує на події соціального, політичного, суспільного, культурного життя мовної спільноти. Сучасні чеські мас-медія значно розширюють сполучуваність суспільно-політичного терміна *ideologie: feminismus je totalitní ideologie; současná osvícenská náboženská ideologie; ideologie humanizmu se ocitá v krizi; ideologie duchovní je ideologií demokratickou; věda osvobozená od veškeré ideologie; demokratická ideologie; některé prvky národní ideologie, jaké prezentovala Klausova vláda.*

Актуалізація словесного знака в нехарактерному для нього контексті (порівняно з матеріалом попередніх тлумачних словників), збільшення його функціональної значущості на сучасному етапі функціонування мови, збільшення частотності його вживання зумовлені насамперед екстралінгвальними чинниками. Всі ці процеси стосуються і пасивного, і активного складу національної мови. Аналіз функціонування зазначеної лексеми та її “інтерпретації” в тлумачному словнику дає можливість простежити семантичні трансформації.

Матеріал суспільно-політичних текстів фіксує вживання слова *ideologie* в релігійному контексті: *Čistá demokracie – ideologie Ježíšova; ideologie duchovní*. Прямі значення релігійної лексики в час соціалістичного розвитку суспільства ретельно витіснялись із суспільної свідомості, штучно вони перетворювались в семантичні архаїзми. Про це свідчать стилістичні маркери, зокрема, при словах тематичної групи “релігія” у словниках чеської мови попередніх років: *náboženský úkon, pobožnost* (zastr. a nář.); *o svatém Duchu* (zastr.). Вже в самому визначенні релігії закладені ідеологічні настанови періоду соціалізму: *náboženství – forma společenského vědomí odrážející skutečnost nevědecky, spojená s vírou ve zjevné poznání a v nadpřirozené bytosti a využívaná vládnoucími třídami předsocialistické společnosti jako nástroj útlaku* [13: 8]. Сучасна база чеського мовного корпусу свідчить про деархаїзацію і активізацію лексики, пов’язаної з релігією.

Таким чином в процесі формування суспільних стосунків, вироблення світоглядних позицій, зміст філософських термінів, що їх означають, зазнає зміни. У терміні, що виступає єдністю мовного знака і дефініції, можлива, при певній стабільності мовного знака, зміна його дефініції. Самі поняття залишаються, залишаються терміни, змінюючи при цьому значення. Такі процеси характеризують еволюцію поняття, складний процес його становлення та формування.

1. *Вежбицкая А.* Антитоталитарный язык в Польше: механизмы языковой самообороны // Вопросы языкознания, 1993. С. 107–125.
2. *Дуличенко А. Д.* Русский язык конца II тысячелетия. München, 1995.
3. *Костомаров В. Г.* Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. М., 1994.
4. *Норманн Б. Ю.* К семантической эволюции некоторых русских слов // Мова тоталітарного суспільства. К., 1995.
5. *Салата І. А.* Динаміка лексичного складу російської мови наприкінці ХХ ст. (на матеріалі односторонніх тлумачних словників): Автореф. ... канд. філол. наук. Дніпропетровськ, 2006.
6. *Anzenbacher A.* Úvod do filozofie. Praha, 1985. S. 32.
7. *Hlavsová J.* Jazyk politiky // Český jazyk na přelomu tisíciletí. Praha, 1997. S. 26–41.
8. *Filipec J.* Dynamika lexika v proměnách české národní společnosti 20 století // Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Český jazyk. Opole, 1998. S. 180–202.
9. *Filosofický slovník / Kolektiv autorů.* Olomouc, 2002.
10. *Markowski A.* Polszczyzna końca XX wieku. Warszawa, 1992.
11. *Ermakowa O.* Активные процессы в лексической семантике русского языка конца XX века // Sprachwandel in der Slavia: die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert / Lew N. Zybatow – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford; Wien: Lang. P. 65–87.
12. *Příruční slovník jazyka českého.* Praha: České akademie věd a umění. Díl I, 1935–1937. S. 1105.
13. *Slovník spisovného jazyka českého.* Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1964.

DYNAMICS IN SEMANTICS OF THE TERM IDEOLOGIE

(based on Czech language)

Nadiya LOBUR

*The Ivan Franko National University in Lviv,
The Department of Slavic Philology,
Universytetska st., 1, 79000 Lviv, Ukraine
tel. (0038 032) 239 47 70, e-mail: lobur.nadia@gmail.ua*

The article deals with the change in the meaning of the philosophical term *ideologie* in the Czech language and semantic transformations in its structure at the basis of monolingual dictionaries at different periods. The analysis of combinability of the lexeme *ideologie* makes it possible to follow the change in the vector of evaluation in the scale of social values of linguocultural society.

Key words: philosophical lexis, semantics, dynamics of the meaning, monolingual dictionary, term, destructurisation of the meaning opposition, dearchaisation of lexis, deideologisation, semantic transformations.

**ДИНАМИКА В СЕМАНТИКЕ ТЕРМИНА *IDEOLOGIE*
(на матеріалі чеського языка)**

Надя ЛОБУР

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра славянской филологии,
ул. Университетская, 1, 79000 Львов, Украина
тел. (0038 032) 239 47 70, e-mail: lobur.nadia@gmail.ua*

В статье на материале толковых, философских словарей чешского языка разных периодов рассмотрено изменение значения философского термина *ideologie*, семантические трансформации в его структуре. Анализ сочетаемости лексемы *ideologie* даёт возможность проследить изменение вектора оценки на шкале общественных ценностей лингвокультурной общности.

Ключевые слова: философская лексика, семантика, динамика значения, толковый словарь, термин, деструктуризация смысловой оппозиции, деархаизация лексики, деидеологизация, семантические трансформации.

Стаття надійшла до редколегії: 02.12.2008

Прийнята до друку: 25.12.2008